WSTĘP

Myśląc o Polakach na Wschodzie w XX wieku, szczególnie w kontekście represji, jakich zaznali oni ze strony radzieckiego aparatu bezpieczeństwa, najczęściej mamy na uwadze terror II wojny światowej w odniesieniu do mieszkańców wschodnich województw II RP. To przecież wówczas – najpierw w wyniku niemieckiej agresji 1 września 1939 r., następnie zaś wtargnięcia Armii Czerwonej kilkanaście dni później, odrodzone zaledwie nieco ponad dwie dekady wcześniej państwo polskie przestało istnieć, zaś jego obywatelom przyszło żyć pod okupacjami dwóch totalitarnych reżimów. W odniesieniu do ziem wschodnich natychmiast na myśl przychodzą kolejne fale przymusowych deportacji na Sybir, Zbrodnia Katyńska czy też późniejsze represje wobec członków polskiego podziemia niepodległościowego. W końcu zaś zakończenie działań wojennych, które przyniosło utratę znacznego terytorium oraz przymusowe deportacje ludności na tzw. ziemie odzyskane.

Tymczasem już w okresie międzywojennym, po podpisaniu Traktatu Ryskiego 18 marca 1921 r., za wschodnią granicą II RP pozostało wiele osób narodowości polskiej. Dotychczasowi badacze szacują ich liczbę niekiedy nawet na ponad milion, zwracając przy tym uwagę na duże rozproszenie oraz stosunkowo niski poziom wykształcenia, wynikający przede wszystkim z faktu zamieszkiwania na prowincji[1]. Najwięcej Polaków w ZSRR w okresie międzywojennym pozostało na terenie Ukraińskiej SRR, a zwłaszcza na Prawobrzeżu Dniepru, na obszarze skupionym wokół Żytomierza, Winnicy i Kamieńca Podolskiego. Szacuje się, że zamieszkiwało tam nawet 90% osób narodowości polskiej w całej republice. Był to w dużej mierze obszar pograniczny, przylegający do ziem II RP. Choć

1 Por.: N. Iwanow, *Pierwszy naród ukarany: Polacy w Związku Radzieckim 1921–1939*, Warszawa 1991, s. 67; A. Kozyrska, *Masowe represje wobec Polaków w obwodzie winnickim na Ukrainie w latach 1937–1938. Głosy akt śledczych*, „Europa Orientalis. Studia z Dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich" 2015, nr 5, s. 109–132.

nie stanowili oni większości na tym terenie (poza pojedynczymi przypadkami poszczególnych wsi i mniejszych miejscowości o typowo polskim charakterze – niekiedy nawet 100%), to jednak byli mniejszością wyraźnie widoczną w strukturze ludnościowej regionu. Od pozostałych mieszkańców (przede wszystkim Ukraińców, ale także Niemców i Rosjan) odróżniała ich przede wszystkim wyznawana wiara katolicka w obrządku łacińskim oraz wysoce rozwinięta świadomość odmienności narodowo-kulturowej, nawet jeśli nie zawsze oznaczała ona posługiwanie się językiem polskim w życiu codziennym.

Tak liczna społeczność polska nie mogła więc pozostawać poza kręgiem zainteresowania organów państwa, w tym także tych zajmujących się bezpieczeństwem wewnętrznym. Z wielu powodów Polacy w USRR stanowili grupę narodowościową, zasadniczo niewzbudzającą zaufania w kręgach ówczesnej władzy państwowej. Działo się tak mimo prowadzenia – od połowy lat dwudziestych XX stulecia – oficjalnej polityki *korenizacji*, polegającej na umożliwieniu przedstawicielom wszystkich mniejszości w całym ZSRR posługiwania się językiem ojczystym w wielu sytuacjach o charakterze publicznym. W wybranych miastach/miasteczkach i wsiach mogli oni występować w ten sposób przed sądami powszechnymi, posyłać dzieci do szkół z własnym językiem wykładowym, uczęszczać na zajęcia kulturalne do Domów Ludowych, a nawet wydawać prasę codzienną w mowie ojczystej. W żadnym razie nie chodziło tu jednak o bezinteresowne propagowanie kultur mniejszości narodowych, lecz po prostu wychowanie nowych pokoleń obywateli radzieckich, mogących w przyszłości (w przypadku wybuchu kolejnej wojny) prowadzić propagandę komunistyczną wśród mieszkańców krajów zachodnich, w tym oczywiście Polski.

Chcąc jeszcze mocniej zwiększyć zakres działalności polityki *korenizacji* posunięto się nawet do tworzenia narodowościowych rejonów autonomicznych, mających na celu promowanie nowego wzorca kulturowego – narodowego w formie, lecz komunistycznego w treści. Na tej postawie w 1925 r. utworzony został także Polski Autonomiczny Rejon Narodowościowy w USRR im. Juliana Marchlewskiego, zwany potocznie „Marchlewszczyzną". Stolicę tej jednostki administracyjnej umiejscowiono w dotychczasowym Dołbuszu (Dowbuszu), który zgodnie z nową nomenklaturą przemianowano na Marchlewsk. W tym kontekście trzeba niewątpliwie zwrócić uwagę na fakt, że pomimo znacznego odsetka mniejszości polskiej w USRR (ponad pół miliona osób) powyższy rejon autonomiczny był jedyną tego rodzaju jednostką administracyjną, zorganizowaną dla tamtejszych Polaków. Zdecydowanie więcej rejonów narodowościowych posiadali Rosjanie i Niemcy, a także mniej liczni w USRR Bułgarzy oraz Żydzi. Jeśli wziąć pod uwagę fakt, że w całym ZSRR, dla mniejszości polskiej utworzono zaledwie dwie tego rodzaju jednostki terytorialne (oprócz „Marchlewszczyzny"

również „Dzierżyńszczyznę" w Białoruskiej SRR), widać wyraźnie, że Polacy nie byli narodem wzbudzającym zaufanie radzieckich organów państwowych.

Warto jednakże wspomnieć, że jeszcze na początku lat trzydziestych XX wieku władze USRR rozważały utworzenie drugiego polskiego rejonu autonomicznego z siedzibą w Hreczanach – miejscowości położonej tuż obok ówczesnego Płoskirowa, zamieszkałej niemal wyłącznie przez Polaków. Wraz z innymi okolicznymi wsiami (Szaróweczka, Maćkowce, Zarzecze) tworzyła ona swego rodzaju polską enklawę, położoną w dodatku niemal tuż przy granicy z II RP. Jeśli dodać, że w Hreczanach znajdował się również strategiczny węzeł kolejowy, wyraźnie widać dlaczego nie zdecydowano się na wprowadzenie w życie tego rodzaju pomysłu. Nie bez znaczenia pozostały w tym kontekście oczywiście także inne okoliczności zewnętrzne, jak choćby wyraźna zmiana polityki wewnętrznej ZSRR (odejście od dotychczasowej *korenizacji* na rzecz faworyzowania narodowości i kultury rosyjskiej). Pociągnęło to za sobą represje wobec mniejszości narodowych.

Początek lat trzydziestych XX wieku przyniósł daleko idące zmiany w zakresie stosunku radzieckiego aparatu państwowego do mniejszości narodowych, a tym także wobec zamieszkałych w ZSRR Polaków. Choć z jednej strony kontynuowano wówczas założenia *korenizacji* (w zakresie rozwoju sieci szkół, polskich rad wiejskich oraz instytucji kulturalnych), to jednak wyraźnie dało się odczuć nadchodzące represje. Preludium tego rodzaju działań rozpoczęto na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych – od aresztowań duchownych rzymskokatolickich na obszarze całej USRR. W zdecydowanej większości były to osoby narodowości polskiej, legitymujące się wyższym wykształceniem i znajomością kilku języków obcych. Mogły zatem wywierać istotny wpływ na wiernych (również w znacznej mierze Polaków), co władze radzieckie traktowały jako swego rodzaju działalność konkurencyjną wobec zaprowadzanej polityki *korenizacji*. Nabożeństwa religijne były co prawda w tym czasie sprawowane po łacinie, niemniej, wszelka działalność duszpasterska prowadzona była w języku polskim. W ten sposób dwie – jakże odmienne – ideologie, reprezentujące różne systemy wartości usiłowały przemawiać do ludności polskiej w zrozumiałym dla niej języku. Widząc tradycyjne przywiązanie Polaków do wyznania rzymskokatolickiego, władze nie mogły dopuścić do dalszego rozprzestrzeniania się aktywności duszpasterskiej księży, gdyż w takim wypadku po prostu przegrałyby walkę o „rząd dusz". Dlatego też, pierwsza fala represji spadła wówczas właśnie na duchownych katolickich obrządku łacińskiego. Trzeba jednak zaznaczyć w tym kontekście, że ówczesne działania represyjne dotyczyły najwyżej kilkudziesięciu osób. Nie mia-

ły zatem charakteru masowego, ani też (przynajmniej oficjalnie) nie były skierowane wyłącznie przeciwko przedstawicielom jednego narodu[2].

O tego rodzaju działaniach można było mówić dopiero w kontekście dalszych represji w stosunku do Polaków, zaczynając od pierwszej fali przymusowego wysiedlenia z dotychczasowego miejsca zamieszkania. Objęła ona osoby zamieszkałe w pasie pogranicznym[3], zaś przeprowadzono ją jeszcze w 1930 r., kiedy to wciąż nie zaprzestano działań związanych z *korenizacją*.

W tym samym czasie ludność polska zamieszkała na Ukrainie Radzieckiej – jak wszyscy obywatele republiki – zaznała także masowych represji, wynikających z ówczesnej polityki państwowej w stosunku do osób z obszarów wiejskich. Mowa tu przede wszystkim o zapoczątkowanej w 1929 r. powszechnej kolektywizacji gospodarstw rolnych oraz rozpoczętym trzy lata później zjawisku Wielkiego Głodu. Dotknęły one wszystkich mieszkańców USRR, przede wszystkim jednak zamieszkałych na wsi najuboższych chłopów, bez względu na ich przynależność narodową, etniczną czy też wyznaniową.

Początek lat trzydziestych XX stulecia należy także wiązać z „wykryciem" (faktycznie sfabrykowaniem przez organa NKWD) struktur rzekomej tajnej Polskiej Organizacji Wojskowej, mającej działać na terenie całego ZSRR. Chociaż w rzeczywistości POW przestała funkcjonować kilkanaście lat wcześniej[4], jej ponowne przywołanie w kontekście działalności szpiegowskiej miało na celu uwiarygodnienie działań represyjnych, podjętych przez NKWD w stosunku do Polaków – obywateli radzieckich. Dotychczasowi badacze wskazują, że szczególną rolę miał w tym zakresie odegrać Wsiewołod Balicki – ówczesny ludowy komisarz spraw wewnętrznych USRR, w porozumieniu z Józefem Stalinem[5]. W ten sposób funkcjonariusze NKWD oraz inne organa bezpieczeństwa państwowego, zyskiwały swoistą „legitymację", uprawniającą je do rozpoczęcia masowych represji wobec ludności polskiej.

Co jednak dość intrygujące – siatka POW na Ukrainie Radzieckiej została oficjalnie rozpracowana już w 1934 r., kiedy to ogłoszono wykrycie całej struktury organizacji, wraz z aresztowaniem jej kierownictwa i wielu członków. Nic

2 T. Sommer, *Operacja antypolska NKWD 1937–1938: Geneza i przebieg ludobójstwa popełnionego na Polakach w Związku Sowieckim*, Gdańsk 2020, s. 146–151.

3 H. Stroński, *Deportacja – masowe wywózki ludności polskiej z Ukrainy do Kazachstanu w 1936*, „Przegląd Polonijny" 1997, nr 3, s. 107–122.

4 Szerzej na temat funkcjonowania prawdziwej POW zob. m.in.: T. Nałęcz, *Polska Organizacja Wojskowa 1914–1918*, Wrocław 1984; S. Stępień, O. Rublow (red.), *Polacy na Ukrainie. Zbiór Dokumentów, cz.1: lata 1917–1939*, t. 4, Przemyśl 2004.

5 A. R. Kaczyński, *Sprawa fikcyjnej Polskiej Organizacji Wojskowej 1933–1934 w świetle dokumentów GPU/NKWD (Organizacje „Kijowska" i „Podolska")*, „Kwartalnik Kresowy" 2022, nr 1, s. 33–72.

jednak nie stało na przeszkodzie, aby powrócić do sprawy POW w kontekście represji w ramach Wielkiego Terroru lat 1937–1938. Wówczas w toku wielu śledztw o charakterze kryminalnym pojawiały się liczne pytania o przynależność do struktur organizacji oraz nazwiska innych jej członków.

W międzyczasie władze państwowe przeprowadziły kolejne fale przymusowych przesiedleń ludności polskiej, zamieszkałej nie tylko w pasie granicznym między ZSRR a II RP. Początkowo ograniczyły się one do wywózek Polaków na teren innych obwodów USRR (szczególnie donieckiego i dniepropietrowskiego). Następnie zaś – w 1936 r. – przeprowadzono masowe przesiedlenie ludności polskiej z Ukrainy Radzieckiej do Kazachstanu, które objęło łącznie kilkadziesiąt tysięcy osób (oprócz Polaków, także zamieszkałych w USRR osadników niemieckich)[6].

Powyższe działania – jakkolwiek tragiczne w skutkach – stanowiły jedynie „wstęp" do najbardziej brutalnych represji, wymierzonych w ludność polską, zapoczątkowanych w 1937 r. Chociaż ich apogeum przypadło niewątpliwie na okres „operacji polskiej", rozpoczętej na mocy rozkazu 00485 z 11 sierpnia 1937 r., trzeba pamiętać, że ludność polska w tym czasie zaznała represji również na podstawie innych decyzji. Chodzi tu przede wszystkim o rozkaz nr 00447 z 30 lipca 1937 r., dotyczący „kułaków", a także wydany 15 sierpnia 1937 r. rozkaz nr 00486, skierowany przeciwko żonom i dzieciom „wrogów ludu". Co więcej w przypadku terenu USRR masowe działania represyjne wobec ludności polskiej rozpoczęły się jeszcze przed oficjalnym wydaniem rozkazu 00485, co potwierdził sam ówczesny szef NKWD USRR Izrail Leplewskij[7]. Widać zatem, że do podjęcia tego typu działań w istocie nie potrzeba było żadnych oficjalnych decyzji.

W tym kontekście należy dodać, że powyższe rozkazy miały charakter ściśle tajny, stąd też wiedza o nich docierała jedynie do wysokich rangą funkcjonariuszy NKWD (szefów tej służby na szczeblu poszczególnych obwodów). O założeniach przewidzianych w ich treści nic nie wiedzieli natomiast szeregowi funkcjonariusze i śledczy NKWD w jednostkach terenowych. Dlatego też, realizując wydane przez swych przełożonych rozkazy, w momencie zatrzymania i doprowadzenia do aresztu tymczasowego osoby podejrzanej, starano się

6 Zob. m.in.: H. Stroński, *Deportacje polskiej ludności z Ukrainy do Kazachstanu w 1936 r. Przyczyny, przebieg, skutki*, w: S. Ciesielski, A. Kuczyński (red.), *Polacy w Kazachstanie. Historia i współczesność*, Wrocław 1996, s. 239–246; J. Rohoziński, *Pionierzy w stepie? Kazachstańscy Polacy jako element sowieckiego projektu modernizacyjnego*, Warszawa 2021, s. 159–183.

7 Zob. Dok. Nr 9: 8 sierpnia 1937 [Kijów]. Telegram ludowego komisarza spraw wewnętrznych USRS Izraiła Leplewskiego do naczelników zarządów obwodowych NKWD w sprawie wzmożenia pracy operacyjnej wśród Polaków, w: *Wielki Terror – Operacja Polska 1937–1938*, oprac. zbiorowe, Warszawa-Kijów 2010 , t. I, s. 187–189.

zachować pozory zwyczajnego postępowania karnego. Stąd też, stawiano tym ludziom zarzuty przewidziane w poszczególnych punktach artykułu 54 Kodeksu Karnego USRR, dotyczące działalności kontrrewolucyjnej. Następnie przeprowadzano przesłuchania, niekiedy także konfrontacje zeznań z innymi osobami, a do zgromadzonej dokumentacji dowodowej włączano także charakterystyki osobowe, sporządzone przez lokalne Rady Wiejskie. Czasem działania te trwały niezwykle krótko (zaledwie kilka dni), w innych przypadkach natomiast przeciągały się nawet do kilkunastu miesięcy. Miało to miejsce szczególnie wtedy, gdy aresztant wskazał nazwiska innych osób, podlegających zatrzymaniu (w rzeczywistości natomiast jedynie potwierdził – zazwyczaj podczas tortur – związek innych Polaków z działalnością kontrrewolucyjną).

NKWD w ramach rozkazu nr 00485 prowadził bowiem działania w trybie „albumowym", polegającym na sporządzaniu list osób narodowości polskiej, podlegających aresztowaniu[8]. Po wykonaniu tego zadania, na skutek wskazanych wyżej metod „wydobywczych", uzyskiwano (zazwyczaj, choć nie w każdym przypadku) potwierdzenie słuszności stawianych zarzutów ze strony zatrzymanego. Zachowując w dalszym ciągu pozory normalnego postępowania śledczego, funkcjonariusze NKWD zamykali je poprzez sporządzenie oficjalnego końcowego aktu oskarżenia. W konkluzji tego rodzaju dokumentów niezwykle rzadko odwoływali się jednak do treści wspomnianych wyżej tajnych rozkazów, co potwierdza tezę, że w istocie niżsi rangą śledczy, zatrudnieni w jednostkach terenowych, zwyczajnie nie znali ich treści. Zupełnie nieświadomie działali zatem w oparciu o ówczesne przepisy prawa, nie wiedząc przy tym, że w istocie uczestniczyli w realizacji założeń nielegalnych nawet z punktu widzenia ówczesnego radzieckiego prawa, tajnych rozkazów, wymierzonych w ludność polską.

W praktyce natomiast właśnie w tym momencie kończyła się rola „zwykłych" funkcjonariuszy NKWD, zaś zgromadzona dokumentacja trafiała na posiedzenie pozasądowych „dwójek" (niekiedy „trójek" w operacji „antykułackiej" z rozkazu nr 00447, oraz od jesieni 1938 r. również w pozostałych przypadkach). Sporządzone w ten sposób albumy, zawierające nazwiska aresztantów oraz proponowany wymiar kary, kierowano następnie na rozpatrzenie przez wyższe pozasądowe gremia w Moskwie (w przypadku rozkazu 00485 była to „dwójka" złożona z ludowego komisarza spraw wewnętrznych ZSRR Nikołaja Jeżowa oraz prokuratora generalnego ZSRR Andreja Wyszyńskiego).

W niektórych przypadkach – gdy śledztwo prowadzone było na szczeblu obwodowym – w konkluzji wpisywano odwołanie do treści rozkazu 00485, wraz

8 H. Stroński, *Marchlewszczyzna 1925–1935. Polski rejon narodowościowy na sowieckiej Ukrainie*, Warszawa 2023, s. 290–291.

z zakwalifikowaniem danej osoby do pierwszej (rozstrzelanie) lub drugiej (kilkuletnie zesłanie) kategorii. Tego rodzaju sprawy należały jednak do mniejszości, co raz jeszcze potwierdza tezę o dotrzymywaniu ściśle tajnego charakteru dokumentu. Praktyka pokazała także, że niejednokrotnie rozpatrywaniem spraw przewidzianych dla „dwójek" zajmowały się obwodowe „trójki", nawet jesienią 1937 r.

Po zatwierdzeniu decyzji przez centralne pozasądowe gremia, albumy z nazwiskami osadzonych wracały do jednostek terenowych NKWD, które wcielały w życie ich założenia. Paradoks sytuacyjny polegał na tym, że skazani na śmierć aż do momentu wykonania decyzji nie wiedzieli na jakiej podstawie zostali poddani tego rodzaju karze – w praktyce nie informowano ich o tym nawet tuż przed rozstrzelaniem. W toku śledztwa stawiano im oczywiście zarzuty z wspomnianego artykułu 54 KK USRR, jednakże wynikało to z niewiedzy samych funkcjonariuszy NKWD, w zakresie treści tajnych rozkazów, skierowanych przeciwko Polakom.

Ofiary tych działań grzebane były naprędce w zbiorowych i anonimowych mogiłach, zlokalizowanych najczęściej w okolicach istniejących cmentarzy. Zakwalifikowanie do drugiej kategorii, oznaczającej kilkuletnie zesłanie na Sybir w praktyce również równało się karze śmierci, tyle że odłożonej w czasie. Nieludzkie warunki bytowe w połączeniu z katorżniczą pracą fizyczną przyczyniły się bowiem do śmierci większości zesłańców z tego okresu. Tylko nielicznym udało się przeżyć i ułożyć sobie życie na nowo, najczęściej jednak poza miejscem urodzenia.

Pomimo oficjalnego zakończenia Wielkiego Terroru pod koniec 1938 r., w niektórych regionach ZSRR (także w obwodach USRR) nadal prowadzono śledztwa przeciwko ludności polskiej. Ich skala była jednak zdecydowanie mniejsza, gdyż w dużej mierze wynikała z konieczności zamknięcia spraw toczonych od kilku tygodni. W zdecydowanej większości kończyły się one zwolnieniem zatrzymanych z aresztów, decyzje skazujące zapadały wówczas znacznie rzadziej.

W tym czasie datuje się także radykalną zmianę w kierownictwie partii komunistycznej oraz samym NKWD w stosunku do działań w ramach Wielkiego Terroru. Było to związane z odsunięciem od władzy Nikołaja Jeżowa, którego zastąpił Ławrientij Beria, rozpoczynając tym samym okres ostrej krytyki swego poprzednika. Równocześnie rozpoczęto wówczas okres tzw. odwilży beriowskiej, polegający na wypuszczaniu z aresztów, a także miejsc zesłania osób skazanych w latach 1937–1938[9]. Dotyczyło to jednak wyłącznie obywateli, którzy na

9 Szerzej zob.: Л. Місінкевич, *Берієвська „відлига" 1939 року: Причини та наслідки*, „Історія України. Маловідомі імена, події, факти" 2005, nr 30, s. 173–185.

mocy decyzji pozasądowych organów („dwójek" bądź „trójek") zostali zesłani na kilkuletnie pobyty w łagrach. Zdecydowana większość ofiar „operacji polskiej" w tym czasie już nie żyła, gdyż została zamordowana na skutek rozstrzelania.

Warto odnotować, że w dokumencie o nr 00762 z 26 listopada 1938 r., sam Ł. Beria po części przyznał, że dotychczasowe działania funkcjonariuszy NKWD w ramach trzech głównych operacji specjalnych (na podstawie rozkazów o nr 00447, 00485 i 00486) odbywały się bardziej na zasadzie intuicji, aniżeli w oparciu o oficjalne ustawodawstwo[10]. W praktyce była to jednak kolejna gra pozorów, mająca na celu jedynie zdyskredytowanie dotychczasowego szefostwa NKWD, a w konsekwencji ułatwienie wymiany kadr wewnątrz tej służby.

Takie postawienie sprawy oznaczało rozpoczęcie procesu celowego zapomnienia o ofiarach Wielkiego Terroru, który – jak się okazało – trwał w sumie kilkadziesiąt lat. W tym kontekście należy wspomnieć, iż po śmierci Józefa Stalina w 1953 r. nowe władze ZSRR podjęły nieśmiałe działania, zmierzające do wyjaśnienia okoliczności wcześniejszych masowych mordów ludności cywilnej. Nabrały one przyspieszenia dopiero w połowie lat pięćdziesiątych, na skutek dojścia do władzy Nikity Chruszczowa i zdecydowanego potępienia „kultu jednostki".

W tym czasie wielu członków rodzin ofiar działań represyjnych z lat 1937–1938 zdecydowało się na napisanie oficjalnych próśb, dotyczących wyjaśnienia faktycznej doli ich krewnych. Niekiedy z tego rodzaju pismami występowały także same ofiary, skazane na wieloletnie zesłanie na Sybir, które udało im się przetrwać. W zdecydowanej większości (poza nielicznymi wyjątkami, dotyczącymi choćby samego Jeżowa) w latach pięćdziesiątych XX wieku osoby te uzyskiwały rehabilitację oraz anulowanie decyzji skazującej sprzed niemal dwóch dekad. Tego rodzaju „oczyszczenie" oznaczało również przyznanie rodzinom kompensacji finansowej (zazwyczaj w wysokości dwóch ostatnich pensji skazańca), zaś w przypadku osób żyjących, zdjęcie piętna „wroga ludu", z którym niezwykle trudno było funkcjonować w radzieckiej rzeczywistości.

Mimo to, rodziny ofiar nie poznały całej prawdy w zakresie rzeczywistej doli swoich krewnych, skazanych na karę śmierci. Rozpatrujący wznowione śledztwa funkcjonariusze KGB (powstałej w miejsce NKWD) celowo ukrywali bowiem fakt skazania danej osoby na śmierć przez rozstrzelanie. Co więcej w oficjalnych listach przekazywanych członkom rodzin, informowano, że krewny w latach 1937–1938 został skazany na osiem lub dziesięć lat łagru, gdzie rzekomo zmarł z powodu choroby. Chcąc należycie uwiarygodnić tę mistyfikację, posuwano się

10 I. Kozłowski i in., *Bez winy i bez przyszłości. Losy członków rodzin „zdrajców ojczyzny" represjonowanych na mocy rozkazu NKWD nr 00486*, Warszawa 2024, s. 224.

nie tylko do wpisania zmyślonej jednostki chorobowej, ale nawet podawania fałszywej daty dziennej zgonu.

Tego rodzaju działania wynikały nie tylko z chęci utajnienia rzeczywistego losu ofiar, ale także z faktu ciągłej niejawności tajnych rozkazów, na podstawie których w latach 1937–1938 wydawano decyzje skazujące. Nie sposób jednak uciec wrażeniu, że nawet w dobie postępującej „odwilży" i otwartej krytyki stalinizmu, radzieckie służby specjalne nie chciały całkowicie odkrywać przed własnym społeczeństwem mrocznych kart, dotyczących zbrodniczej działalności swoich poprzedników. Mogłoby to przecież – ze względu na skalę zjawiska – doprowadzić do niepokojących rozruchów oraz kolejnych prób przejęcia władzy w ZSRR przez określone środowiska.

Wskazane wyżej rewizje śledztw z okresu wielkiego terroru prowadzone były od połowy lat pięćdziesiątych do początku sześćdziesiątych. Wraz z dojściem do władzy Leonida Breżniewa nastąpił bowiem wyraźny regres w zakresie rehabilitacji ofiar, ciągnący się właściwie do końca lat osiemdziesiątych. Wynikało to ze zmian w polityce wewnętrznej ZSRR, polegających na jeszcze większym umocnieniu władzy państwowej w stosunku do zwykłych obywateli. Każde ujawnione wówczas działanie represyjne z przeszłości, mogło przecież wzbudzić niepotrzebne napięcia społeczne, połączone z kolejnymi żądaniami poznania całej prawdy.

Ponowne rozpatrzenie śledztw z lat 1937–1938 miało miejsce na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX wieku, jeszcze w warunkach funkcjonowania ZSRR jako jednego bytu państwowego. Rehabilitowano wówczas pośmiertnie wiele ofiar z okresu Wielkiego Terroru, a także z lat wcześniejszych oraz późniejszych (zwłaszcza II wojny światowej).

W przypadku ziem ukraińskich, zasadnicze znaczenie miał wydany 17 kwietnia 1991 r. (jeszcze przed oficjalnym ogłoszeniem niepodległości USRR) akt o rehabilitacji ofiar reżimu komunistycznego. Przyjęcie tego dokumentu przez Radę Najwyższą USRR rozpoczęło masowy (by nie rzec – automatyczny) proces rewizji wszystkich zgromadzonych w archiwach spraw o charakterze karno-śledczym. Z przyczyn obiektywnych, związanych z licznymi problemami młodego państwa ukraińskiego, działania te trwały wiele lat, niekiedy wkraczając nawet w XXI stulecie. Choć zdecydowana większość ofiar represji z całego okresu istnienia ZSRR została wówczas zrehabilitowana, to jednak najczęściej nie poinformowano o tym fakcie żyjących członków ich rodzin. Na to przyszło poczekać jeszcze wiele lat, do czasu opublikowania wykazów osób skaza-

nych, w formie ksiąg odnoszących się do terenów wszystkich obwodów dawnej USRR[11].

Perspektywa badawcza odnosząca się do ukazania całego przebiegu represji – od momentu zatrzymania i dokonania rewizji osobistej oraz przeszukania domostwa, poprzez doprowadzenie do aresztu, przeprowadzenie kolejnych przesłuchań i konfrontacji zeznań, aż do zamknięcia śledztwa i wydania decyzji skazującej jest niewątpliwie bardzo interesująca. Jej znaczenie poznawcze rośnie jednak w sposób zdecydowany, jeśli dołączyć do tego zagadnienia związane ze wznowieniem śledztw w latach pięćdziesiątych XX wieku, po upływie niemal dwóch dekad od ich zamknięcia. To samo dotyczy wydanych wówczas rewizji decyzji skazujących, a także analogicznych zjawisk przybierających na sile po upływie kolejnych dekad – na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych.

Jeszcze większe zainteresowanie wzbudza niewątpliwie próba odwołania się do losów ludności polskiej, reprezentowanej przez przedstawicieli wszystkich kategorii zawodowych i społecznych, zamieszkałych na jednym terenie. W ten sposób można bowiem ukazać istotne podobieństwa i różnice w przebiegu śledztw na wszystkich etapach, także w kontekście powojennej rehabilitacji.

Dlatego też, właśnie powyższe zagadnienia stanowią główny cel badawczy niniejszej pracy. Chodzi zatem o kompletne przeanalizowanie przebiegu śledztw prowadzonych przez NKWD przeciwko ludności polskiej, zamieszkałej na terenie konkretnej jednostki administracyjnej.

Celowo do analizy wybrano obszar jednego obwodu ówczesnej Ukraińskiej SRR – kamieniecko-podolskiego, utworzonego 22 września 1937 r. Był to bowiem teren położony tuż przy ówczesnej granicy polsko-radzieckiej, a więc najbliżej II Rzeczypospolitej. Z drugiej strony, obok jednostek administracyjnych ze stolicami w Żytomierzu oraz Winnicy, właśnie na terenie obwodu kamieniecko-podolskiego zamieszkiwało najwięcej osób narodowości polskiej na Ukrainie Radzieckiej. Choć zgodnie z ogólną tendencją, w zdecydowanej większości przebywali oni na stałe na obszarach wiejskich, to jednak nie brakowało ich również w największych ośrodkach miejskich, jak Kamieniec Podolski czy ówczesny Płoskirów (obecnie Chmielnicki).

Przedmiotem badań prezentowanych w niniejszej książce są represje radzieckiego aparatu bezpieczeństwa państwowego wobec Polaków w latach 1937–1938, w odniesieniu do poszczególnych osób, reprezentujących całą strukturę ludności polskiej w USRR. Autorowi zależało od początku na zejściu na najniższy poziom społeczny – a więc ukazanie istoty represji z punktu widzenia nie tyle oficjalnych

11 Chodzi tu o serię *Реабілітовані Історією*, dotyczącą wszystkich odwodów niepodległej Ukrainy w granicach z 1991 r. Szerzej zob.: https://www.reabit.org.ua/ [dostęp: 12.04.2024].

dyrektyw i dokumentów, co konkretnych jednostek – Polaków zamieszkałych na obszarze obwodu kamieniecko-podolskiego.

W ten sposób powstała możliwość zaprezentowania podobieństw i różnic, stosowanych przez śledczych NKWD w toku spraw dotyczących zarówno nielicznych już przedstawicieli polskiej inteligencji, jak również rzemieślników, rolników, osób bezrobotnych, a także zwykłych chłopów, często niepotrafiących się nawet własnoręcznie podpisać pod protokołem zeznań.

W niniejszej książce przeanalizowano łącznie ponad 50 postępowań śledczych, toczonych przeciwko osobom narodowości polskiej, zamieszkałym na obszarze obwodu kamieniecko-podolskiego. Niektóre z powyższych spraw miały charakter grupowy (niekiedy dotyczyły nawet kilkunastu podejrzanych), stąd też cała narracja dotyczy sytuacji niemal 80 Polaków z przedmiotowego terenu. Przyjęcie takiej grupy badawczej pozwoliło na wyciągnięcie pewnych wniosków, odnoszących się do całej polskiej społeczności w danym obwodzie. Przy wyborze śledztw do analizy starano się, aby dotyczyły one Polaków reprezentujących możliwie jak najwięcej grup społeczno-zawodowych. Stąd też znajdziemy tam zarówno przedstawicieli nielicznej już inteligencji (przede wszystkim nauczycieli, niekiedy także urzędników i pracowników innych jednostek państwowych), kolejarzy i rzemieślników, pracowników fabryk, jak również drobnych rolników (*jednoliczników*) oraz osoby zatrudnione w lokalnych kołchozach i sowchozach, a także bezrobotnych (w tym gospodynie domowe). Takie podejście pozwala bowiem na ukazanie zarówno podobieństw, jak i różnic zachodzących w trakcie śledztw, toczonych przeciwko przedstawicielom różnych grup.

Ramy chronologiczne opracowania obejmują nie tylko lata 1937–1938, ale także kilka innych dziesięcioleci. Ze względu na właściwe wprowadzenie do zasadniczej tematyki, konieczne było przedstawienie wcześniejszych represji wobec Polaków w USRR, a także wybranych aspektów funkcjonowania tej grupy narodowościowej w latach dwudziestych i trzydziestych XX stulecia. Istotne znaczenie ma także analiza treści aktów prawnych oraz tajnych rozkazów, na podstawie których prowadzono działania o charakterze represyjnym. Biorąc pod uwagę decyzje rehabilitacyjne wydawane już w warunkach niepodległego państwa ukraińskiego, można stwierdzić, że narracja książki dochodzi nawet do końca lat dziewięćdziesiątych XX wieku. Takie podejście jest jednak konieczne, gdyż służy realizacji przyjętych założeń, mających ukazać cały przebieg śledztwa, od jego rozpoczęcia, aż do wydania decyzji o rehabilitacji ofiary.

Wydawać by się mogło, że najlepszym obszarem badawczym w kontekście represji wobec Polaków na Ukrainie Radzieckiej będzie teren „Marchlewszczyzny", ze względu na jego unikatowy charakter (jedyna tego typu jednostka administracyjna w całej USRR). Wiedząc jednak, że nad podobnym opracowaniem

pracował od lat Henryk Stroński, zdecydowano się na podjęcie zbliżonych, choć w znacznym stopniu odmiennych dociekań w odniesieniu do ziem obwodu kamieniecko-podolskiego.

W pewnym sensie bardziej uzasadnione na pierwszy rzut oka mogłoby wydawać się objęcie tego rodzaju badaniami Polaków – ofiar represji, zamieszkałych na terenie całej Ukraińskiej SRR. Przy takim podejściu można byłoby przecież spróbować nie tylko odpowiedzieć na pytanie o skalę represji, ale także poszukać podobieństw i różnic w toku śledztw toczonych przeciwko osobom narodowości polskiej w całej republice. Świadomie zrezygnowano jednak z podjęcia tego rodzaju próby badawczej, gdyż obiektywnie rzecz biorąc, wymaga ona pracy większego zespołu historyków, gdyż jej zakres zdecydowanie przekracza możliwości jednej osoby. Niemniej, publikacja opracowania dotyczącego losów ludności polskiej w okresie Wielkiego Terroru na terenie obwodu kamieniecko-podolskiego może stanowić postulat rozpoczęcia analogicznych badań, odnoszących się do innych jednostek administracyjnych USRR.

Podstawę źródłową niniejszej książki stanowią teczki karno-śledcze zgromadzone w Państwowym Archiwum Obwodu Chmielnickiego w Chmielnickim (Державний Архів Хмельницької Області), czyli dawnym Płoskirowie. Wynika to z przeprowadzonych w latach powojennych zmian administracyjnych w ówczesnej USRR, polegających na wprowadzeniu nowego nazewnictwa, zarówno w odniesieniu do obwodu, jak i jego stolicy. Powyższe materiały zgromadzone zostały w zespole (fondzie) nr P-6193.

Ze względu na trudności natury pozamerytorycznej (najpierw sytuacja epidemiologiczna od 2020 r., później zaś zmasowana agresja Federacji Rosyjskiej na Ukrainę w 2022 r.) nie udało się przeprowadzić kwerend w ukraińskich archiwach centralnych w Kijowie (Wydzielonym Państwowym Archiwum Służby Bezpieczeństwa Ukrainy, Centralnym Państwowym Archiwum Wyższych Organów Władzy i Kierownictwa Ukrainy oraz Centralnym Państwowym Archiwum Organizacji Społecznych i Ukraińków), nie mówiąc już o analogicznych instytucjach rosyjskich. Na szczęście spora część materiałów z powyższych instytucji, dotycząca ludności polskiej na obszarze późniejszego obwodu kamieniecko-podolskiego została opublikowana w rozmaitych zbiorach dokumentów źródłowych. Tego rodzaju wydawnictwa w dostatecznym stopniu umożliwiają więc przeanalizowanie sytuacji Polaków na przedmiotowym obszarze, w okresie poprzedzającym represje w ramach Wielkiego Terroru. Autor podjął zatem próbę zmierzenia się z materiałem zgromadzonym w wyniku wcześniejszych kwerend w dzisiejszym Chmielnickim, celowo ograniczając przy tym narrację do terenu jednego obwodu ówczesnej Ukraińskiej SRR. Za naturalne źródła informacji po-

służyły również akty prawne oraz tajne rozkazy z epoki, a także opublikowane wyniki badań innych historyków, dotyczące zbliżonej tematyki.

Wśród powyższych wydawnictw opublikowanych na Ukrainie należy wskazać przede wszystkim fundamentalną serię *Реабілітовані Історією („Rehabilitowani przez historię")*, zawierająca nazwiska ofiar radzieckiego reżimu ze wszystkich obwodów współczesnej Ukrainy. W zakresie ziem obwodu kamieniecko-podolskiego (obecnie chmielnickiego) opublikowano sześć tomów powyższego wydawnictwa[12]. Oprócz nazwisk ofiar zamieszkałych na tym terenie, umieszczono tam również dokumenty źródłowe oraz teksty autorstwa badaczy zajmujących się przedmiotową tematyką w aspekcie regionalnym.

Duże znaczenie poznawcze mają również zbiory dokumentów opracowane przez Serhija Kokina, Romana Podkura oraz Ołeksandra Rublowa[13], a także wydane pod redakcją Jurija Szapowała zestawienie zawierające nazwiska bezpośrednich wykonawców Wielkiego Terroru w USRR – funkcjonariuszy NKWD z poszczególnych obwodów[14]. Pewne odniesienia do przedmiotowego zjawiska można odnaleźć również w zbiorze dokumentów opracowanych przez Iwana Biłasa[15], a także (choć w znacznie mniejszym stopniu) w jednym z tomów serii *Історія міст і сіл Української РСР (Historia miast i wsi Ukraińskiej SRR)*, odnoszącym się do ziem współczesnego obwodu chmielnickiego[16]. Biorąc jednak pod uwagę czas opublikowania drugiej pozycji, należy do niej podchodzić z dużą dozą krytycyzmu, szczególnie w zakresie wszechobecnej na jej kartach radzieckiej propagandy.

W odniesieniu do ziem dawnego obwodu kamieniecko-podolskiego w latach 1997–2004 opublikowano dwa tomy zawierające dokumenty oraz relacje

12 Zob.: *Реабілітовані Історією. Хмельницька область, Книга перша*, Хмельницький 2008; *Реабілітовані Історією. Хмельницька область, Книга друга*, Хмельницький 2009; *Реабілітовані Історією. Хмельницька область, Книга третя*, Хмельницький 2010; *Реабілітовані Історією. Хмельницька область, Книга четверта*, Хмельницький 2012; *Реабілітовані Історією. Хмельницька область, Книга п'ята*, Хмельницький 2014; *Реабілітовані Історією. Хмельницька область, Книга шоста*, Хмельницький 2015.

13 S. Кокин, Р. Подкур, О. Рубльов, *Справа „Польської Організації Військової" в Україні. 1920–1938 рр: Збірник документів та матеріалів*, Київ 2011.

14 Ю. Шаповал та ін., *Україна в добу „Великого терору" 1936–1938 роки*, Київ 2009.

15 І. Білас, *Репресивно-каральна система в Україні (1917–1953): Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз*, t. 2, Київ 1994.

16 *Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька Область*, Київ 1971.

ofiar represji w ramach Wielkiego Terroru[17]. Nie brakuje także zbioru tekstów pokonferencyjnych, dotyczących przedmiotowego zjawiska na tym obszarze[18].

W polskiej historiografii dotychczas opublikowano kilkanaście pozycji o charakterze źródłowym, wśród których wymienić należy przede wszystkim jedenastotomową serię *Polacy na Ukrainie. Zbiór Dokumentów, cz. 1: lata 1917–1939*[19], wydawaną systematycznie w latach 1998–2021 nakładem Południowo-Wschodniego Instytutu Naukowego w Przemyślu. Opublikowano w niej wiele istotnych dokumentów z zakresu nie tylko masowych represji wobec Polaków na Ukrainie Radzieckiej, ale także tych dotyczących funkcjonowania mniejszości polskiej w USRR w latach wcześniejszych. Dzięki temu, można przeanalizować warunki życia politycznego, kulturalnego i religijnego Polaków pozostałych za Zbruczem w całym okresie międzywojennym.

W 2010 r. dzięki współpracy Archiwum IPN z kijowskim Archiwum SBU ukazały się dwa tomy dotyczące przebiegu „operacji polskiej" na terenie USRR[20]. Opublikowano w nich wiele dokumentów w dwóch wersjach językowych (polskiej oraz ukraińskiej): zarówno aktów normatywnych wydawanych przez radzieckie organa bezpieczeństwa, jak również informacji na temat przebiegu Wielkiego Terroru w poszczególnych częściach republiki (w tym również na obszarze obwodu kamieniecko-podolskiego).

Wiele cennych dokumentów w tłumaczeniu na język polski ukazało się w tomie źródłowym opracowanym w 2010 r. przez Tomasza Sommera[21]. Jak wskazuje sama nazwa wydawnictwa, są to przede wszystkim materiały wydane przez centralne organa bezpieczeństwa ZSRR, których treść można jednak odnieść również do analizy sytuacji na prowincji.

---

17 В. Дмитрик, Л. Савицький (red.), *Великий терор на Хмельниччині: Іст.-краєзн. зб:. Свідчення та докум.*, Хмельницький, 1997; В. А. Дмитрик (red.), *Великий терор на Хмельниччині: Історико-краєзнавчий зб. (документи, свідчення, публіцистика)*, Хмельницький 2004.

18 М. Зелінський та ін. (red.), *Великий терор на Поділлі (до 80-річчя Великого терору 1937–1938 рр.): Зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф., 11–12 трав. 2018 р.*, Хмельницький 2018.

19 S. Stępień (red.), *Polacy na Ukrainie: Zbiór dokumentów, cz. 1, lata 1917–1939*, t. 1, Przemyśl 1998; tamże, t. 2, Przemyśl 1998; tamże, t. 3, Przemyśl 1998; S. Stępień, O. Rublow (red.), *Polacy na Ukrainie: Zbiór dokumentów, cz. 1, lata 1917–1939*, t. 4, Przemyśl 2004; tamże, t. 5, Przemyśl 2005; S. Stępień (red.), *Polacy na Ukrainie: Zbiór dokumentów, cz. 1, lata 1917–1939*, t. 6, Przemyśl 2012; tamże, t. 7, Przemyśl 2014; tamże, t. 8, Przemyśl 2014; tamże, t. 9, Przemyśl 2019; tamże, t. 10, Przemyśl 2020; tamże, t. 11, Przemyśl 2021.

20 *Wielki Terror: Operacja polska 1937–1938*, oprac. zbiorowe, t. I–II, Warszawa-Kijów 2010.

21 T. Sommer (red.), *Rozstrzelać Polaków: Ludobójstwo Polaków w Związku Sowieckim w latach 1937–1938: Dokumenty z centrali*, Warszawa 2010.

Dwa tomy źródłowe na temat represji na Ukrainie Radzieckiej w okresie Wielkiego Głodu oraz Wielkiego Terroru opublikował również Robert Kuśnierz[22]. Zgromadzono w nich dokumenty wytworzone przez Ministerstwo Spraw Zagranicznych oraz wywiad wojskowy II RP, bacznie przyglądające się sytuacji w USRR w latach trzydziestych XX stulecia.

W ostatnich latach badania nad „operacją polską" znalazły swoje odzwierciedlenie także w postaci stron internetowych, zawierających zarówno imienne listy ofiar, jak również materiały multimedialne (filmy, wspomnienia, dokumenty w wersji cyfrowej). Tego rodzaju bazy można również traktować jako cenne uzupełnienie literatury naukowej oraz materiałów źródłowych[23].

W podobny sposób należy podchodzić do popularnonaukowych produkcji filmowych, dotyczących zarówno Wielkiego Terroru, jak i sytuacji ludności polskiej pozostałej za Zbruczem po zakończeniu wojny polsko-bolszewickiej[24]. Dzięki tego rodzaju produkcjom można w przystępnej formie zapoznać się z podstawowymi informacjami, dotyczącymi analizowanych w niniejszej książce zagadnień badawczych.

Mając na uwadze publikacje o charakterze wspomnieniowym, należy zauważyć, iż tego typu wydawnictwa mają zazwyczaj charakter relacji mocno osobistych, przez co nie dotyczą wprost samego przebiegu śledztwa, będącego przedmiotem analizy niniejszej książki. Wynika to przede wszystkim z faktu, że dawały je osoby będące jedynie pośrednio ofiarami Wielkiego Terroru (jako dzieci lub krewni ofiar), gdyż sami zainteresowani najczęściej już nie żyli. Warto jednak wymienić w tym kontekście imponujące dzieło autorstwa Piotra Jaszczuka[25], ukraińskiego lekarza polskiego pochodzenia, zbierającego relacje w formie nagrań kasetowych już pod koniec lat osiemdziesiątych XX wieku (część z nich

22 R. Kuśnierz (red.), *Pomór w „raju bolszewickim": Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 w świetle polskich dokumentów dyplomatycznych i dokumentów wywiadu*, Toruń 2008; idem (red.), *„Nas, Polaków, nie ma kto bronić...": Represje wobec Polaków w Związku Sowieckim w latach 1935–1938 w materiałach MSZ i wywiadu wojskowego Drugiej Rzeczypospolitej*, Łomianki 2018.

23 Zob. *„Operacja Polska" NKWD 1937–1938*, https://operacja-polska.pl/nkw [dostęp: 19.03.2024]; *Ofiary antypolskiego terroru w Związku Sowieckim 1934–1938*, http://www.ofiaryterroru.pl/ [dostęp: 19.03.2024].

24 Zob. *Marchlewszczyzna. Polska Republika Radziecka*, reż. G. Górny, R. Smoczyński, 2000, https://www.youtube.com/watch?v=SFffTs1VSL4 [dostęp: 19.03.2024]; *Przez czerwoną granicę*, reż. M. Figurski, K. Walczak, 2012, https://www.youtube.com/watch?v=nV4o_mSvfTk [dostęp: 19.03.2024]; *Rozstrzelać Polaków*, reż. M. Majeran, T. Sommer, 2017, https://www.youtube.com/watch?v=Lk2FMpmciIc [dostęp: 19.03.2024].

25 П. Ящук, *Портрет Темряви. Свідчення, документи і матеріали (у двох книгах)*, t. 1–2, Київ–Нью Йорк 1999.

ukazała się także w polskim przekładzie w poniższej publikacji opracowanej przez ks. R. Dzwonkowskiego).

W Polsce natomiast wydano zbiory relacji, dotyczące zarówno okresu samego Wielkiego Terroru, opracowane przez T. Sommera[26], jak również sytuacji Polaków na Ukrainie Radzieckiej w latach trzydziestych i czterdziestych XX wieku, w nieco szerszym kontekście, zredagowane przez ks. Romana Dzwonkowskiego[27].

Świadomie zrezygnowano natomiast z analizy zawartości radzieckiej prasy polskojęzycznej, wychodzącej na terenie USRR do połowy lat trzydziestych XX wieku. Powód tej decyzji był prozaiczny – gazety w języku polskim przestały się ukazywać jeszcze przed rozpoczęciem Wielkiego Terroru, zaś wychodzące we wcześniejszych latach tytuły były po prostu odzwierciedleniem ówczesnej propagandy państwa totalitarnego wobec polskiej mniejszości narodowej.

Wśród polskich badaczy tematykę represji Polaków na Ukrainie Radzieckiej w latach trzydziestych XX wieku podejmowali Nikołaj Iwanow[28], Henryk

26 T. Sommer (red.), *Dzieci operacji polskiej mówią: 45 relacji*, Warszawa 2013.

27 R. Dzwonkowski (red.), *Głód i represje wobec ludności polskiej na Ukrainie 1932–1947: Relacje*, Lublin 2004.

28 N. Iwanow, *Pierwszy naród ukarany: Polacy w Związku Radzieckim 1921–1939*, Warszawa 1991; tenże, *Matka premiera czyli dzieje polskiej autonomii w Związku Sowieckim*, „Odra" 2007, nr 47, s. 31–38; tenże, *Zapomniane ludobójstwo: Polacy w państwie Stalina: „Operacja Polska" 1937–1938*, Kraków 2014; tenże, *Polska komunistyczna na „dalszych kresach": Idea budowy polskiej autonomii w Związku Radzieckim*, w: M. Bukała, M. Krzysztofiński (red.), *Komuniści w II Rzeczypospolitej: Ludzie, struktury, działalność*, Rzeszów 2015, s. 167–185; tenże, *Zginęli, bo byli Polakami: Koszmar „operacji polskiej" NKWD 1937–1938 / Killed for being Poles : Horrors of the „Polish Operation" conducted by the NKVD in 1937–1938*, Poznań 2017; tenże, *Polacy w wirze kolektywizacji*, w: T. Gawin (red.), *Polacy na Białorusi od końca XIX do początku XXI wieku*, t. 2: *Polityka, społeczeństwo, kultura*, Warszawa 2018, s. 183–202; tenże, *Koncepcja rozwiązania „sprawy polskiej" przez Stalina: Czystka w KPP w latach 1937–1938 i jej skutki*, w: E. Kowalczyk, K. Rokicki (red.), *W drodze do władzy: Struktury komunistyczne realizujące politykę Rosji sowieckiej i ZSRR wobec Polski (1917–1945)*, Warszawa 2019, s. 239–264; tenże, *Polskie jednostki autonomiczne w ZSRS – Marchlewszczyzna i Dzierżyńszczyzna*, w: E. Kowalczyk, K. Rokicki (red.), *W drodze do władzy*, s. 113–140; tenże, *Polskojęzyczna oświata w Związku Sowieckim w latach 1925–1939*, w: K. Nowak, J. Szymeczek (red.), *Historia ojczysta i regionalizm na pograniczach*, Cieszyn 2020, s. 13–26.

Stroński[29], Tomasz Sommer[30] oraz Robert Kuśnierz[31]. Dzięki aktywności tych

29 Г. Й. Стронський, *Злет і падіння: Польський національний район в Україні в 20–30-ті роки*, Тернопіль 1992; H. Stroński, *Polska droga do Kazachstanu: Represje wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach trzydziestych*, „Przegląd Wschodni" 1997, nr 2, s. 145–164; tenże, *Nieudany eksperyment. Treść, formy i skutki sowietyzacji ludności polskiej na Ukrainie w latach 20. i 30. XX wieku*, w: *Polska droga do Kazachstanu. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej, Żytomierz 12–14 października 1996 r.*, Warszawa 1998, s. 7–23; tenże, *Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929–1939*, Warszawa 1998; tenże, *Wielka prowokacja NKWD. Sprawa Polskiej Organizacji Wojskowej na Ukrainie w latach 1933–1938*, w: K. Jasiewicz (red.), *Europa nieprowincjonalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772–1999*, Warszawa-Londyn 1999, s. 867–877; tenże, *Rosja wobec Kościoła rzymskokatolickiego na Ukrainie w XX wieku*, w: Z. Anculewicz, J. Sobczak (red.), *Europa a Rosja. Opinie, konflikty, współpraca*, Olsztyn 2003, s. 101–112; tenże, *GPU przeciwko Kościołowi. Dokument o antykatolickiej polityce i działaniach radzieckich służb specjalnych na Ukrainie w latach 20. XX wieku*, „Echa Przeszłości" 2003, nr 4, s. 231–243; tenże, *Ucieczki, deportacje i repatriacje Polaków z Ukrainy w XX wieku: Etapy, rozmach, specyfika, skutki*, „Przegląd Polonijny" 2007, nr 4, s. 91–108; tenże, *Koniec eksperymentu. Rozwiązanie Marchlewszczyzny i deportacje ludności polskiej do Kazachstanu w latach 1935–1936 w świetle nowych dokumentów archiwalnych*, „Ucrainica Polonica" 2007, nr 1, s. 201–220; tenże, *Losy chłopów – Polaków na Ukrainie Radzieckiej w latach 30. XX w.*, w: J. Szaflik (red.), *Dzieje partii i stronnictw chłopskich w Europie. Narodziny i rozwój*, t. 1, Pułtusk-Warszawa 2007, s. 289–306; tenże, *75 lat temu na Ukrainie...: O represjach stalinizmu wobec Polaków w latach 30 XX wieku*, „Przegląd Wschodnioeuropejski" 2013, nr 4, s. 89–121; tenże, *Losy ludności polskiej na Ukrainie Sowieckiej a dyplomacja II RP w latach 1921–1939*, w: tenże, G. Seroczyński (red.), *Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI wieku*, Olsztyn-Charków 2010, s. 248–273; tenże, *Marchlewszczyzna: Rzecz o polskim rejonie narodowościowym na Ukrainie w latach 1925–1935*, „Echa Przeszłości" 2017, nr 18, s. 249–280; tenże, *Wielki Głód a Polacy na Ukrainie*, w: M. Dworczyk, R. Kuśnierz (red.), *Hołodomor – Polska: Polskie ofiary 1932–1933*, Warszawa 2019, s. 150–203; tenże, *Jak i dlaczego w 1935 r. zlikwidowano Marchlewszczyznę – polski rejon narodowościowy na Ukrainie*, w: A. Kwiatek, Z. Machelski (red.), *Europa Środkowo-Wschodnia jako obszar wielu kultur i polityk: Studia historyczne i politologiczne ofiarowane Profesorowi Nikołajowi Iwanowowi*, Opole 2020, s. 317–332; tenże, *Między Wielkim Głodem a Wielkim Terrorem: Deportacje ludności z przygranicznych rejonów sowieckiej Ukrainy w 1935 roku*, „Studia nad Totalitaryzmami i Wiekiem XX" 2021, t. 5, s. 12–23; tenże, *Marchlewszczyzna 1925–1935*.

30 T. Sommer, *Operacja antypolska NKWD 1937–1938*, Warszawa 2014; tenże, *Operacja antypolska „sui generis"*, „Arcana: Kultura, Historia, Polityka" 2017, nr 4, s. 65–71; tenże, *Statystyka i demografia „operacji polskiej" NKWD na podstawie „Indeksu rozstrzelanych" w Mińsku*, w: J. J. Milewski (red.), *Z dziejów represji sowieckich wobec Polaków w latach 1937–1952: Białoruś, Litwa, ziemie północno-wschodniej Polski: Studia i materiały*, Białystok 2017, s. 83–90; tenże, *Operacja antypolska NKWD 1937–1938*.

31 R. Kuśnierz, *Walka z religią na Ukrainie w latach trzydziestych*, „Więź" 2004, nr 6, s. 115–125; tenże, *Ukraina w latach kolektywizacji i Wielkiego Głodu (1929–1933)*, Toruń 2005; tenże, *Głód na Ukrainie w roku 1933 na łamach prasy*, „Res Historica" 2005, nr 21, s. 79–90; tenże, *Propaganda radziecka w okresie Wielkiego Głodu na Ukrainie (1932–1933)*, „Dzieje Najnowsze" 2004, s. 29–46; tenże, *Kolektywizacja wsi ukraińskiej i opór chłopów (1929–1931)*, „Almanach Hi-

historyków, rodzima historiografia wzbogacona została o wiele cennych ustaleń, dotyczących przedmiotowego zjawiska. W ostatnich latach kilka artykułów opublikował również autor niniejszej książki[32]. W założeniu miały one stanowić wprowadzenie do podjęcia badań nad represjami wobec Polaków w podejściu indywidualnym na znacznie szerszą skalę, czego efektem jest właśnie przedmiotowa monografia.

Kwestia samej „operacji polskiej" pojawiała się również w publikacjach innych autorów, nie zawsze stanowiąc jednak ich główny wątek[33]. W dotychczasowej polskiej historiografii nie przeprowadzano natomiast badań nad przebiegiem indywidualnych (i zbiorowych) śledztw, toczonych przeciwko Polakom w okresie Wielkiego Terroru na terenie USRR. Pewnym wyjątkiem w tym zakre-

storyczny" 2006, nr 8, s. 129–155; tenże, *„Likwidacja kułaków jako klasy" na Ukrainie*, „Rocznik Chełmski" 2006, t. 10, s. 205–222; tenże, *Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 w świetle zbiorów Archiwum Akt Nowych oraz Centralnego Archiwum Wojskowego w Warszawie*, „Dzieje Najnowsze" 2007, nr 2, s. 129–159; tenże, *Obraz głodującej wsi ukraińskiej w latach trzydziestych XX w. w dokumentach polskich przedstawicielstw dyplomatycznych w ZSRR i polskiego wywiadu*, w: A. Andrusiewicz (red.), *Polska i jej Wschodni Sąsiedzi*, Rzeszów 2009, t. 10, s. 64–79; tenże, *Próby interwencji dyplomacji polskiej w obronie prześladowanej Polonii na Ukrainie Sowieckiej w latach trzydziestych XX wieku*, „Studia Polonijne" 2011, t. 32, s. 143–168; tenże, *W świecie stalinowskich zbrodni: Ukraina w latach czystek i terroru (1934–1938) w obserwacjach i analizach MSZ oraz wywiadu wojskowego Drugiej Rzeczypospolitej*, Słupsk 2013; tenże, *Operacja polska NKWD na Ukrainie (1937–1938)*, „Scripta Historica" 2015, nr 21, s. 171–186; tenże, *Kołchozowa rzeczywistość na Ukrainie po Wielkim Głodzie*, „Scripta Historica", 2016, nr 22, s. 233–251; tenże, *Czystki i terror na Ukrainie (1934–1938)*, Toruń 2016; tenże, *Przesiedlenia ludności na Ukrainie w latach 1933–1934*, „Dzieje Najnowsze" 2018, nr 1, s. 51–68; tenże, *Wielki Głód i sowiecka wieś lat 30. XX w. na zdjęciach wywiadu wojskowego Drugiej Rzeczypospolitej*, w: M. Dworczyk, R. Kuśnierz (red.), *Hołodomor – Polska*, s. 81–110; tenże, *Operacja polska NKWD w latach 1937–1938: Co władze Drugiej Rzeczypospolitej wiedziały o sowieckiej zbrodni?*, w: A. Kwiatek, Z. Machelski (red.), *Europa Środkowo-Wschodnia jako obszar wielu kultur i polityk*, s. 155–166; tenże, *„Dobrze jest już wtedy, gdy nie jest bardzo źle"…: Czyli O sytuacji wsi ukraińskiej po Wielkim Głodzie*, „Dzieje Najnowsze" 2020, nr 2, s. 49–72.

32 P. Olechowski, *Represje wobec Polaków na Ukrainie Radzieckiej w latach 1937–1938. Studium trzech przypadków*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny" 2022, nr 4, s. 167–181; tenże, *„Rozstrzelani za Zbruczem". Praktyka wydawania wyroków śmierci na ludność polską w trzech obwodach Ukraińskiej SRR w ramach „operacji polskiej" w latach 1937–1938. Analiza komparatystyczna*, „Dzieje Najnowsze" 2023, nr 1, s. 77–99; tenże, *„Podejrzani, lecz niewinni". Wybrane przypadki postępowań karnych przeciwko Polaków w USRR w latach 30. XX wieku, zakończonych uniewinnieniem*, „Textus et Studia" 2023, nr 1, s. 89–116.

33 W. Lizak, *Rozstrzelana Polonia: Polacy w ZSRR 1917–1939*, Szczecin 1991; P. Horbatowski, *W szponach polityki. Polskie życie teatralne w Kijowie 1919–1938*, Warszawa 1999; M. Łoziński, *Polonia nieznana*, Kłodawa 2002; tenże, *Operacja Polska: Stalinowska zbrodnia na Polakach w latach 1937–1938*, Kłodawa 2008; A. Zechenter, *Zagłada Polaków w Związku Sowieckim. Od przewrotu bolszewickiego do „operacji polskiej"*, Warszawa 2019.

sie może być, co prawda, opublikowana na początku 2024 r. nakładem Wydawnictwa IPN praca zbiorowa, dotycząca losów członków rodzin „zdrajców ojczyzny", represjonowanych na podstawie rozkazu nr 00486[34]. Dotyczy ona jednakże wyłącznie jednej grupy/kategorii osób, stąd też nie może być traktowana jako pozycja wyczerpująca zagadnienie represji wobec wszystkich Polaków w USRR w latach 1937–1938.

Znacznie większa liczba historyków ukraińskich podjęła natomiast w swych badaniach kwestie represji wobec ludności cywilnej w latach 1937–1938. Wielu z nich skupiło się przy tym na ich przebiegu w stosunku do zamieszkałej w USRR ludności polskiej, a niektórzy również na ich regionalnej specyfice (także w odniesieniu do ziem obwodu kamieniecko-podolskiego). Należy wymienić tutaj przede wszystkim Ołeksandra Rublowa[35], Leonida Misinkewycza[36], Serhija

34 I. Kozłowski i in., *Bez winy i bez przyszłości*.

35 О. Рубльов, В. Репринцев, *Репресії проти поляків в Україні у 30-ті роки*, „З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ" 1995, nr 1/2 (2/3), s. 116–156; О. Рубльов, *Викриття „агентури польського фашизму" в УСРР: Справа „Польської Військової Організації" 1933–1934 рр. (мета, механізм фабрикації, наслідки)*, „Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки" 2002, nr 7, s. 170–189; tenże, *Шкіц до історії загибелі української „полонії", 1930-ті роки*, w: В. Смолій (red.), *Історіографічні дослідження в Україні*, t. 13, cz. 1: *Україна-Польща: Історія і сучасність: Збірник наукових праць і спогадів пам'яті П. М. Калениченка (1923–1983)*, Київ 2003, s. 275–319; tenże, *Ян Саулевич (1897–1937): Від заступника голови Центральної комісії нацменшин при ВУЦВК до „польського шпигуна"*, „З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ" 2004, nr 22, s. 250–314; tenże, *Організація управління на польсько-українському прикордонні за II Речіпосполитої*, w: В. Смолій (red.), *Регіональна Історія України. Збірник наукових статей*, Київ 2013, s. 175–192.

36 Л. Місінкевич, *Висвітлення процесу реабілітації жертв політичних репресій у працях зарубіжних та вітчизняних дослідників*, „Краєзнавство" 2002, nr 1, s. 60–63; tenże, *Реабілітація жертв сталінських репресій Поділля в 1987–1989 роках*, „Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць" 2006, t. 8, s. 169–183; tenże, *Діяльність державних органів незалежної України щодо реабілітації жертв сталінських репресій*, „Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей)" 2007, nr 34, s. 323–338; tenże, *„Великий терор" 1937–1938 рр. на Хмельниччині*, „З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ" 2008, nr 1 (28), s. 121–135; tenże, *Реабілітація жертв державного терору (середина XX – початок XXI століття): Історіографія проблеми*, „Історія України: маловідомі імена, події, факти" 2008, nr 35, s. 347–368; tenże, *Реабілітація жертв політичних репресій в Україні (друга половина XX – початок XXI століття)*, Хмельницький 2009; tenże, *Участь громадськості України у процесі реабілітації жертв державного терору радянської доби*, „Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей" 2010, nr 36, s. 340–360.

Kokina[37], Romana Podkura[38], Natalię Rublową[39], Tamarę Wrońską[40], Jurija Sza-

37 S. Кокін, *Доля співробітників УНКВС по Житомирській області – організаторів та виконавців „Великого терору" (за матеріалами архівно-кримінальних справ 1938–1940 рр.)*, „З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ" 2015, nr 1 (44), s. 121–234; tenże, *Расплата. Сотрудники УНКВД по Житомирской области – исполнители Большого террора*, w: М. Юнге, Л. Виола, Д. Россман (red.), *Чекисты на скамье подсудимых. Сборник статей*, Москва 2017, s. 115–208; tenże, *Процес відкриття доступу до документів комуністичних спецслужб в Україні (середина 1990-х – середина 2000-х рр.)*, „З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ" 2019, nr 2 (52), s. 266–279.

38 Р. Подкур, *Діяльність УНКВД Вінницької області під час „Великого терору" 1937–1938 рр.*, „Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей)" 2007, nr 34, s. 197–220; tenże, *„Дитячий ГУЛАГ" в контексті політики державного терору (1937–1939 рр.)*, „З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ" 2008, nr 28, s. 189–204; tenże, *Становище дітей репресованих громадян в контексті політики державного терору (1937–1938 рр.)*, „Історія України: Маловідомі імена, події, факти" 2008, nr 35, s. 137–152; tenże, *Органи державної безпеки СРСР у процесі реабілітації середини 1950-х років*, „Україна XX ст.: Культура, ідеологія, політика" 2009, nr 15, s. 310–317; tenże, *Реакція співробітників органів державної безпеки УРСР на припинення „великого терору" (листопад 1938–1939 рр.)*, „З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ" 2009, nr 33, s. 136–167; tenże, *Науково-документальна серія книг „Реабілітовані історією": Досвід та перспективи наукового дослідження (до 95-річчя з дня народження академіка НАН України П. Т. Тронька)*, „З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ" 2010, nr 34, s. 7–21; tenże, *Доступ до документів радянських спецслужб: Конфлікт „особистої інформації" і „наукового дослідження"*, „Історія України: Маловідомі імена, події, факти" 2011, nr 37, s. 31–44; tenże, *Створення архівних підрозділів радянських органів державної безпеки (1920 – початок 1940-х рр.)*, „З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ" 2011, nr 1, s. 34–62; tenże, *Формування оперативного обліку „контрреволюційних елементів" у 1920-х – 1939 рр.*, w: *Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: Дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя „Великого терору" в СРСР: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 15 березня 2012 р.*, Київ 2013, s. 29–41; tenże, *Динаміка адміністративно-територіального поділу 1930-х рр. у контексті „великого терору" 1937–1938 рр.*, „Регіональна Історія України. Збірник наукових статей" 2013, nr 7, s. 193–212; В. Васильєв, Р. Подкур, *Організатори та виконавці масового вбивства людей в 1937–1938 рр.: Долі співробітників Вінницького й Кам'янець-Подільського обласних управлінь НКВС*, „З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ" 2015, nr 1 (44), s. 48–120; tenże, *„Великий терор" 1937–1938 рр. на Донбасі*, Київ 2016; tenże, І. Ставнюк, *„Співробітники звикли до спрощеного слідства…": Партійні збори УНКВД по Харківській області у контексті припинення масових операцій у листопаді 1938 р.*, „З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ" 2019, nr 1 (51), s. 52–194.

39 Н. Рубльова, *Антикостьольна кампанія в УСРР: Причини, інструментарій, перебіг (кінець 20-х – 30-ті рр.)*, „З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ" 1996, nr 1, s. 388–405; taż, *Ліквідація в Україні ієрархії Римо-католицької церкви (кінець 1917–1937 рр.)*, „З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ" 2000, nr 2–4, s. 311–330; taż, *Репресії проти „церковників" і „сектантів" в УРСР, 1917–1939 рр.*, „З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ", 2008, nr 28, s. 205–219.

40 Т. Вронська, *Заручники тоталітарного режиму: Репресії проти родин „ворогів народу" в Україні (1917–1953 рр.)*, Київ 2009; taż, *Упокорення страхом. Сімейне заручництво*

powała[41], Ołeha Bażana[42], Waleryja Wasylewa[43], Wadyma Zołotarowa[44], Serhija

у каральній практиці радянської влади, 1917–1953 рр., Київ 2013.

41 Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов, *ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: Особи, факти, документи*, Київ 1997; Ю. Шаповал, *Проблеми політичного терору в Україні у 30–50-ті рр.: Здобутки і перспективи дослідження*, w: В. Верстюк (red.), *Україна-Росія: Діалог історіографій: Матеріали міжнар. наук. конф.*, Київ-Чернгів 2007, s. 197–229; Ю. Шаповал, *Україна в добу „великого терору": Етапи, особливості, наслідки. „Єжовщина" починається*, „З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ" 2007, nr 28, s. 76–100; tenże, В. Золотаров, *„Гильотина Украины": Нарком Всеволод Балицкий и его судьба*, Москва 2017.

42 О. Бажан, *Політико-правові засади карально-репресивної політики в Україні другої половини 1950-х – 1980-х років*, „Проблеми історії України: факти, судження, пошуки" 2002, nr 6, s. 500–506; tenże, *Процес десталінізації та зміни в діяльності карально-репресивних органів в Україні (50–60-ті роки XX ст.)*, „Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки" 2003, nr 8, s. 435–444; tenże, *Статистика політичних репресій в УРСР у дзеркалі архівних джерел*, „Краєзнавство" 2003, nr 1, s. 106–109; tenże, *Репресії серед духовенства та віруючих в УРСР в часи „великого терору": Статистичний аспект*, „З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ" 2007, nr 29, s. 7–18; tenże, *„Великий терор" на Полтавщині (за матеріалами Галузевого державного архіву Служби безпеки України)*, „З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ" 2008, nr 28, s. 109–121; tenże, *Масові політичні репресії в Київській області у 1937–1938 рр.: Форми, методи, масштаби*, „Історія України: Маловідомі імена, події, факти" 2008, nr 35, s. 152–167; tenże, *Репресивна діяльність органів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ на Київщині у 1919–1980-ті рр.*, „З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ" 2011, nr 1, s. 156–234; tenże, *Репресії щодо працівників правоохоронних органів в УРСР доби „великого терору" (на прикладі Київської області)*, „Краєзнавство" 2012, nr 2, s. 132–140; tenże, В. Золотарьов, *„Польська операція" НКВС 1937–1938 рр. Підготовка наказу № 00485 в Київській та Харківській областях*, „Краєзнавство" 2019, nr 3, s. 192–204; ciż, *Смертні вироки у період Великого терору на території Харківщини: Статистика, процедура та персональний склад „розстрільної команди"*, „З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ" 2019, nr 51, s. 5–51.

43 В. Васильев, *Вплив „великого терору" 1937–1938 рр. на економічні процеси в УРСР*, „З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ" 2004, nr 1/2 (22/23), s. 35–58; tenże, *Вплив „великого терору" (1937–1938 рр.) на сільське господарство України*, „Історія України: Маловідомі імена, події, факти" 2005, nr 30, s. 163–173; tenże, *Механізми „великого терору": Місцевий зріз (діяльність обласних УНКВС УРСР у лютому–листопаді 1938 р.*, „З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ" 2007, nr 28, s. 135–157; tenże, *Особливості репресій в управлінських структурах УРСР в період „великого терору" (1937–1938 рр.)*, „Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей)" 2007, nr 34, s. 177–197; tenże, *Оперативний наказ № 00447 НКВС СРСР та його виконання в УРСР: Проблеми наукового дослідження*, „Історія України: Маловідомі імена, події, факти" 2008, nr 35, s. 116–137; tenże, *„Берієвська відлига" в УРСР (кінець 1938–1939 рр.): Політичні аспекти*, „З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ" 2009, nr 33, s. 116–135; tenże, Р. Подкур, *Организаторы и исполнители Большого террора. Судьбы сотрудников Винницкого и Каменец-Подольского областных УНКВД*, w: М. Юнге, Л. Виола, Д. Россман (red.), *Чекисты на скамье подсудимых. Сборник статей*, Москва 2017, s. 478–543.

44 В. Золотарьов, *Діяльність органів радянської держбезпеки зі здійснення „куркульської операції" у Харківській області (1937–1938 рр.)*, „З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ" 2008,

Biłokina[45], Olhę Dowbnię[46], Natalię Titową[47] czy Tetianę Rafal'ską[48].

Nie brakuje również prac innych badaczy ukraińskich, odnoszących się do zjawiska Wielkiego Terroru[49]. Tak duża liczba historyków ukraińskich zajmują-

---

nr 28, s. 158–171; tenże, *Керівний склад НКВС УРСР під час „великого терору" (1936–1938 рр.): Соціально-статистичний аналіз*, „З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ" 2009, nr 33, s. 86–115; tenże, *Колишні співробітники НКВС УРСР на керівній роботі у системі ГУТАБ СРСР (1936–1939 рр.)*, „З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ" 2013, nr 1, s. 51–79; О. Бажан, В. Золотарьов, *„Ті хто натискали на гачок": Коменданти НКВС УРСР та УНКВС Київської області у часи „Великого терору"*, „Краєзнавство" 2016, nr 3–4, s. 251–283; tenże, О. Бажан, „Обліковець" масових убивств у добу „Великого терору" (Соломон Абрамович Альтзіцер), „Краєзнавство" 2017, nr 1–2, s. 215–231; ciż, *„Не слід розбиратися у прізвищах, беріть і розстрілюйте". Масові політичні репресії 1938 року на Миколаївщині через призму біографії чекіста Петра Карамишева*, „Краєзнавство" 2018, nr 1, s. 109–122.

45 S. Білокінь, *Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917–1941 рр.: Джерелознавче дослідження*, Київ 2016.

46 О. Довбня, *Притягнення співробітників УНКВС по Ворошиловградській області до кримінальної відповідальності за порушення „соціалістичної законності" під час „Великого терору"*, „З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ" 2015, nr 2, s. 258–298; taż, *Репресії проти поляків УСРР/УРСР наприкінці 1920-х – на початку 1950-х рр. у дослідженнях вітчизняних істориків*, „Гілея: Науковий вісник. Збірник наукових праць" 2018, nr 137, s. 42–48; taż, *Регіональна специфіка „Великого терору" у сучасній українській історіографії*, „З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ" 2018, nr 1, s. 209–258.

47 Н. Тітова, *„Санація" прикордоння УСРР: Поборювання „польсько-українського фашизму" на Поділлі, 1930-ті роки*, „З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ" 2007, nr 1 (28), s. 220–252; taż, *До проблеми „українців-католиків" на Поділлі у 1920–1930-х рр.*, „Історія України: Маловідомі імена, події, факти" 2008, nr 35, s. 66–86; taż, *Польське та українське населення Поділля 1920–1930-х років: Проблеми міжнаціонального співіснування*, „Український історичний збірник" 2008, nr 11, s. 223–229; taż, *Репресивна політика радянської влади щодо польського населення Поділля у 30-ті роки XX століття*, „Науковий вісник Херсонського державного університету: Серія, Юридичні науки" 2015, nr 1, s. 68–73.

48 Т. Рафальська, *Радянська репресивна політика щодо польської меншини на Житомирщині*, „Історія та історіографія в Європі" 2006, nr 4, s. 148–156; taż, *Національні меншини Житомирщини в XX столітті: Від „коренізації" до „великого терору"*, „Наукові записки [Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України]" 2007, nr 33, s. 88–102; taż, *Репресивна політика радянської влади проти духовенства і віруючих на Житомирщині у 20–30-х роках XX ст.*, „Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Історичні науки" 2010, nr 6, s. 180–188; taż, *Трагічна доля українців та поляків с. Булдичів у період „великого терору" на Житомирщині (липень 1937 р. – листопад 1938 р.)*, „Intermarum: Історія, політика, культура" 2014, nr 1, s. 243–253; taż, *Реалізатори сталінської політики „великого терору" 1937–1938 рр. на Житомирщині*, „Intermarum: Історія, політика, культура" 2015, nr 2, s. 267–276.

49 Г. Мокрицький, *Жертви справи про „Польську організацію військову", сфабрикованої Житомирським УНКВД*, w: *Політичні репресії на Поділлі в XX столітті: Матер. міжнарод. наук.-практ. конф. Вінниця, 23–24 лист. 2001 р.*, Вінниця 2002, s. 72–76; Л. Якубова, Я. Примаченко, *В обіймах страху і смерті. Більшовицький терор в Україні*, Харків 2016.

cych się tą tematyką wynika przede wszystkim z łatwiejszego (i wcześniejszego) dostępu do źródeł, a także biegłej znajomości języka rosyjskiego, będącego oficjalnym środkiem zarówno w komunikacji, jak i w dokumentacji sporządzonej w okresie Wielkiego Terroru. Poziom naukowy powyższych tekstów jest zróżnicowany – obok narracji o charakterze mocno ogólnym, uwagę przykuwa także prowadzenie szczegółowych badań w aspekcie regionalnym, co pozwala na wyciągnięcie właściwych wniosków w kontekście całej republiki. Warto w tym kontekście wymienić pracę poświęconą przebiegowi „operacji polskiej" w obwodzie połtawskim USRR, wydaną w języku polskim w 2017 r. w Dnieprze[50].

Wśród historyków innych narodowości zajmujących się zawodowo badaniami nad Wielkim Terrorem wymienić należy przede wszystkim Rosjan: Nikitę Pietrowa[51], który był prekursorem tego rodzaju działań tuż po upadku ZSRR, a także Olega Mozochina[52]. Pewne odniesienia do zjawiska Wielkiego Terroru na terenie USRR znajdziemy także w literaturze zachodniej. Jednakże, jak zauważył Tomasz Sommer, tamtejsze publikacje mają charakter w dużej mierze odtwórczy, co wynika z faktu ich „koprodukcyjności", zaś kwestia bezpośrednich represji wobec ludności polskiej jest w nich zupełnie nieobecna[53].

W pracy wykorzystano również ustalenia historyków dotyczące ogólnej sytuacji i zmian następujących w życiu codziennym ludności polskiej na Ukrainie Radzieckiej w okresie międzywojennym. Chodzi tu przede wszystkim o prace zwarte autorstwa Janusza Kupczaka, Ołeha Kałakury i L. Misinkewycza, a także szereg innych tekstów napisanych przez historyków z Polski i Ukrainy[54]. Takie podejście jest bowiem niezbędne w celu uzyskania obrazu funkcjonowania Polaków przed rozpoczęciem Wielkiego Terroru, w możliwie wszystkich aspektach. Ukazane zostały zatem kwestie związane z rozwojem kultury i szkolnictwa polskojęzycznego[55], sytuacją w okresie kolektywizacji

50 D. Wasilenko i in., *„Operacja Polska" w obwodzie połtawskim w latach 30-tych XX wieku*, Dniepr 2017.

51 N. Pietrow, *Polska operacja NKWD*, „Karta" 1993, nr 11, s. 24–45; tenże, „Польская операция" НКВД 1937–1938 гг., „Исторические сборники «Мемориала»", t. 1 (*Репрессии против поляков и польских граждан*), Москва 1997, s. 22–43.

52 О. Мозохин, *Право на репрессии: Внесудебные полномочия органов государственной безопасности (1918–1953)*, Москва 2006.

53 Szerzej zob. T. Sommer, *Operacja antypolska NKWD 1937–1938*, s. 111–112.

54 J. Kupczak, *Polacy na Ukrainie w latach 1921–1939*, Wrocław 1994; Л. Місінкевич, *Єврейська і польська національні меншини Поділля (20–30-ті рр. XX століття)*, Київ 2001; О. Калакура, *Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті*, Київ 2007.

55 О. Войналович, *Організація шкільної освіти для національних меншин в Україні: 20–30 рр.*, Київ 1992; Т. Єременко, *Польська національна меншина в Україні в 20–30-ті рр. XX століття*, Київ 1994; О. Калакура, *Польський національний район в Україні: Уроки піднесення та падіння*, w: *Регіональна політика України: Концептуальні засади, історія,*

oraz Wielkiego Głodu[56], a także z coraz bardziej ograniczaną działalnością Kościoła rzymskokatolickiego[57].

перспективи, Київ 1995, s. 295–298; tenże, *Архівні матеріали як джерело дослідження української полонії в 1917–1939 роках*, w: Я. Калакура (red.), *Спеціальні галузі історичної науки: Збірник на пошану М.Я. Варшавчика*, Київ 1999, s. 175–180; Л. Місінкевич, *Національні сільські ради на Поділлі в 1920–1930-х рр. XX ст.*, „Краєзнавство" 1999, nr 1, s. 33–38; Л. Якубова, *Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР*, Київ 2006; Т. Зарецька, *Польське населення УСРР у 1920-ті роки: Перехід до радянського способу життя*, „Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр." 2006, nr 15, s. 73–84; taż, *Поілтика радянської влади щодо створення польських національних районів в УСРР*, „Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки" 2007, nr 16, s. 203–219; Л. Якубова, *Вітчизняна історіографія історії етнічних меншин УСРР: Напрямки досліджень, здобутки, перспективи*, „Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки" 2007, nr 17, s. 376–388; Л. Гуцало, *Польська національна меншина Волині у 20–30-ті роки XX століття: Суспільно-політичні та економічні аспекти роблеми*, „Волинські історичні записки" 2009, nr 3, s. 74–79; taż, *Політика радянської влади щодо польського населення України у 30-х роках XX ст.*, „Intermarum: Історія, політика, культура" 2015, nr 2, s. 235–245.

56 Л. Якубова, *Суцільна колективізація в селах етнічних меншин. 1930–1935 рр.*, „Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки" 2004, nr 11, s. 370–412; В. Васильев, *Селянський опір колективізації в Україні (1930-ті рр.)*, „Історія України. Маловідомі імена, події, факти" 2005, nr 31, s. 140–150; Т. Зарецька, *Злам у житті польського населення УСРР на початку 1930-х*, „Проблеми Історії Уркаїни: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць" 2010, nr 19, s. 60–70; taż, *Життя поляків на селі в умовах голоду та репресій*, „Проблеми історії України: Факти, судження пошуки" 2011, nr 20, s. 269–282; Л. Якубова, *Повсякденне життя нацменсела між Голодомором та Великим терором*, „Проблеми історії України: Факти, судження пошуки" 2011, nr 20, s. 283–310; В. Васильев, *Діяльність органів ДПУ УСРР та настрої населення доби „великого перелому" й початку суцільної колективізації (1928–1931 рр.)*, „З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ" 2012, nr 1 (38), s. 25–45. Na temat Wielkiego Głodu na Ukrainie zob. także publikacje S. Kulczyckiego: m.in.: S. Кульчицький, *1933: Трагедія Голоду*, Київ 1988; S. Kul'chyts'kyi, *The Holodomor and Its Consequences in the Ukrainian Countryside*, „Harvard Ukrainian Studies" 2008, nr 30, s. 1–13.

57 R. Dzwonkowski, *Kościół katolicki w ZSRR: Zarys historii*, Lublin 1997; tenże, *Losy duchowieństwa katolickiego w ZSRR 1917–1939. Martyrologium*, Lublin 1998; Л. Місінкевич, *Опір духовенства та віруючих більшовицькій політиці: Ствердження державного атеїзму в 20–30-х рр. XX ст.*, „Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей" 2005, nr 31, s. 63–78; W. Rossowski, *Konfiskata kosztowności kościelnych w 1922 roku a Kościół Rzymskokatolicki na Podolu sowieckim*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne: Organ Ośrodka Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych przy Katolickim Uniwersytecie Lubelskim" 2007, t. 87, s. 155–174; tenże, Ordynariusz kamieniecki ks. bp Piotr Mańkowski, w: *Ecclesiae, patriae et homini serviens: Księga pamiątkowa dedykowana księdzu biskupowi Kazimierzowi Górnemu z okazji 70. rocznicy urodzin oraz piętnastolecia posługi pasterskiej w Kościele rzeszowskim*, t. 1, Rzeszów 2007, s. 411–428; tenże, *Dzieje rzymskokatolickiej diecezji kamienieckiej w latach 1918–1941*, Lublin 2008; tenże, *Szkolnictwo polskie a Kościół rzymskokatolicki na Podolu*

Wszystkie ukazywane w książce zjawiska i procesy – także te poprzedzające przebieg „operacji polskiej", w założeniu mają się odnosić przede wszystkim do przyjętych ram terytorialnych – ziem wchodzących od 22 września 1937 r. w skład obwodu kamieniecko-podolskiego. Świadomie zrezygnowano zatem z szerszego prezentowania ich przebiegu w kontekście ogólnym, na szczeblu ogólnozwiązkowym i republikańskim, podając jednocześnie w przypisach publikacje innych autorów, przedstawiające te kwestie w sposób wyczerpujący.

Struktura niniejszej książki składa się z pięciu rozdziałów, w układzie chronologiczno-problemowym. Część pierwsza dotyczy sytuacji ludności polskiej na Podolu w początkach XX stulecia. Rozpoczyna ją jednak analiza podziału administracyjnego ziem późniejszego obwodu kamieniecko-podolskiego w okresie dwudziestolecia międzywojennego. Jest to bowiem niezbędne, aby należycie poznać zmieniające się uwarunkowania administracyjne obszaru badawczego. W tym rozdziale przeanalizowano także okoliczności pojawienia się Polaków na Podolu, jak również ich liczebność od końca XIX stulecia do okresu międzywojennego w XX wieku. Wskazano również główne ośrodki zamieszkania, strukturę społeczną i rolę którą ludność polska odgrywała w życiu publicznym regionu. Nie zapomniano także o niezwykle ważnych, z punktu widzenia prowadzonej wówczas polityki *korenizacji*, oficjalnych przejawach kultury polskiej, jak również ukazującej się polskojęzycznej prasie oraz szkolnictwie z polskim językiem wykładowym. Całość rozdziału wieńczy analiza życia duchowego mniejszości polskiej, w owym czasie naturalnie utożsamianego z Kościołem rzymskokatolickim.

Drugi rozdział poświęcony został represjom wobec Polaków poprzedzającym rozpoczęty w 1937 r. Wielki Terror. Ukazana zostały zatem sytuacja mniejszości polskiej w dobie przymusowej kolektywizacji oraz Wielkiego Głodu na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych XX wieku. Następnie przeanalizowano genezę całkowicie sfingowanej „sprawy POW", która na początku czwartej dekady XX stulecia zaczęła coraz częściej pojawiać się w materiałach śledczych

---

w okresie międzywojennym, „Studia Polonijne" 2010, t. 31, s. 171–194; tenże, *Przyczynek do biografii ostatniego administratora apostolskiego diecezji kamienieckiej księdza Jana Świderskiego (1888–1959)*, „Studia Polonijne" 2011, t. 32, s. 169–185; tenże, *Z dziejów Kościoła rzymskokatolickiego w Rosji Sowieckiej: Sprawozdanie administratora apostolskiego diecezji kamienieckiej księdza Jana Świderskiego*, „Teka Komisji Historycznej" 2012, t. 9, s. 185–202; tenże, *Nieznane wspomnienia kapłanów diecezji kamienieckiej i żytomierskiej represjonowanych w ZSRR, zachowane w zasobach archiwów watykańskich*, w: M. Krzysztofiński, J. Wołczański (red.), *Kościół katolicki w Europie Środkowo-Wschodniej w obliczu dwóch totalitaryzmów (1917–1990)*, t. 2, Rzeszów-Lwów 2017, s. 37–48; Р. Андрущак, *Дисертація „Римо-католицька церква на Поділлі в умовах радянської релігійної політики у 20-х рр. XX ст."*, кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису, Вінниця 2018.

przeciwko Polakom. Rozdział zawiera także najważniejsze informacje, dotyczące masowych wywózek ludności polskiej z pasa granicznego między ZSRR a II RP, a także innych obszarów późniejszego obwodu kamieniecko-podolskiego.

Trzecia część książki dotyczy już zasadniczej tematyki Wielkiego Terroru, choć w dużej mierze w ujęciu czysto teoretycznym. Chcąc bowiem należycie przejść do analizy poszczególnych śledztw, należy przedstawić Czytelnikowi zarys prawa karnego ZSRR, z którego wywodziły się analogiczne przepisy obowiązujące na Ukrainie Radzieckiej (w tym słynny artykuł 54 KK USRR, będący w istocie odpowiednikiem art. 58 KK RFSRR). W treści rozdziału przeanalizowano także najważniejsze zapisy trzech tajnych rozkazów NKWD wydanych w 1937 r. („kułackiego" o nr 00447; „polskiego" o nr 00485 oraz dotyczącego „żon wrogów ludu" o nr 00486). Następnie zaprezentowano – w zarysie – sam przebieg Wielkiego Terroru w obwodzie kamieniecko-podolskim.

Pierwsze trzy rozdziały książki mają charakter wprowadzający Czytelnika do zasadniczej treści, którą stanowią części IV–V. Stąd też, umieszczone na początku narracji informacje oparte zostały na dotychczasowej literaturze przedmiotu, i w tym sensie nie stanowią *novum* w ujęciu historiograficznym. Ich publikacja jest jednak niezbędna w celu poznania sytuacji ludności polskiej zamieszkałej na obszarze późniejszego obwodu kamieniecko-podolskiego USRR, we wcześniejszych latach, poprzedzających cezurę 1937–1938. Zanim bowiem Czytelnik przystąpi do lektury zasadniczych partii książki, powinien choć pobieżne zapoznać się zarówno z okolicznościami pojawienia się Polaków na analizowanym terenie, jak również ich dolą w latach dwudziestych i trzydziestych XX stulecia. Tylko taki obraz sytuacji pozwoli bowiem należycie zrozumieć przyczyny, przebieg i skutki Wielkiego Terroru wobec ludności polskiej na obszarze obwodu kamieniecko-podolskiego.

Rozdziały czwarty i piąty stanowią najważniejszą część niniejszej książki, gdyż poświęcone zostały dogłębnej analizie przebiegu śledztw skierowanych przeciwko konkretnym osobom. W części czwartej są to sprawy toczone w latach 1937–1938, z podziałem na kategorie podejrzanych (inteligencja, pracownicy struktur władzy, rzemieślnicy, kołchoźnicy i chłopi, a także żony i dzieci „wrogów ludu"). Chcąc ukazać możliwie jak najszerszy obraz ówczesnych represji, zdecydowano się właśnie na taki podział, zamiast możliwej do zastosowania hierarchii według końcowych decyzji administracyjnych (rozstrzelanie, zsyłka do łagru, zwolnienie z aresztu). W zdecydowanej większość analizowanych śledztw narracja kończy się w momencie wydania powyższej decyzji, jedynie w przypadku braku przeprowadzenia rewizji śledztwa w latach pięćdziesiątych, podawana jest krótka informacja o rehabilitacji w latach osiemdziesiątych/dziewięćdziesiątych XX stulecia. Tego rodzaju zabieg wynika z faktu, iż zgromadzone materiały

nie były powtórnie analizowane po śmierci Stalina (w latach pięćdziesiątych/sześćdziesiątych XX wieku) stąd też nie można umieścić ich w części dotyczącej ówczesnych rewizji śledztw z lat 1937–1938.

W rozdziale piątym przeanalizowano natomiast prowadzone w latach pięćdziesiątych (i niekiedy sześćdziesiątych) rewizje śledztw z okresu Wielkiego Terroru. Przed rozpoczęciem właściwej narracji ukazano zmieniające się okoliczności wewnętrzne w ZSRR (zarówno prawne, jak i polityczne), które zdecydowały o ponownej analizie materiału zgromadzonego kilkanaście lat wcześniej. Następnie, na konkretnych przykładach, zaprezentowano walkę rodzin skazańców (rzadziej samych zainteresowanych, choć zdarzały się przypadki ich ocalenia) o poznanie prawdy i przywrócenie dobrego imienia (zdjęcia z danej osoby piętna „wroga ludu"). Na koniec ukazano przyczyny zahamowania powyższego zjawiska w latach sześćdziesiątych XX wieku, a także okoliczności wznowienia tego typu działań na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX stulecia. W ówczesnych realiach (zwłaszcza po upadku ZSRR) zjawisko rehabilitacji ofiar Wielkiego Terroru przybrało bowiem wręcz masowy (by nie rzec – automatyczny) charakter.

Wśród najczęstszych oficjalnych zarzutów stawianych Polakom w czasie śledztw na obszarze obwodu kamieniecko-podolskiego pojawiały się: działalność kontrrewolucyjna, szpiegostwo na rzecz II Rzeczypospolitej, członkostwo w kółkach różańcowych (określanych jako tajna, polska, antyradziecka, szpiegowska, nielegalna organizacja „Różaniec") oraz w grupach tercjarzy, przeznaczonych dla świeckich katolików. W praktyce jako „dowody" potwierdzające powyższe zarzuty traktowano posiadanie literatury w języku polskim lub utrzymywanie korespondencji listownej z rodziną zamieszkałą poza ZSRR (przede wszystkim w Polsce). Później natomiast wystarczyło nawet polskobrzmiące nazwisko, które traktowano jako jedyną „winę" konkretnych osób.

Stosownych wyjaśnień wymaga także używane w książce nazewnictwo i terminologia, szczególnie w odniesieniu do pojęć związanych z analizowanymi materiałami śledczymi. Wykorzystanie typowej terminologii prawniczej w stosunku do zjawisk nielegalnych nawet z punktu widzenia ówczesnego radzieckiego prawa karnego, oznaczałoby legitymizację bezprawnych działań tamtejszego aparatu bezpieczeństwa wobec Polaków. Funkcjonowanie „dwójek"; „trójek" oraz „Kolegiów Specjalnych" nie było bowiem przewidziane w radzieckim prawodawstwie, podobnie jak założenia tajnych rozkazów operacyjnych, wymierzonych m.in. w ludność polską (oraz przedstawicieli innych mniejszości narodowych). Niemniej, analizowane postępowania można określić jako „śledztwa", gdyż wszystkie wykonywane przez funkcjonariuszy NKWD czynności spełniają definicję tego pojęcia (zatrzymanie, doprowadzenie do aresztu, przesłuchania,

konfrontacje zeznań, postawienie zarzutów, itp.). Jest to zatem uzasadnione, nawet przy założeniu, że działając na podstawie trybu albumowego z góry wiedziano kogo należy aresztować.

Nie można jednak w powyższym kontekście stosować pojęcia „wyroku" lub „uniewinnienia", mając na uwadze decyzje kończące dane śledztwo. Wynika to z faktu, że były one wydawane przez organa pozasądowe, jak już podkreślano, nielegalne nawet z punktu widzenia ówczesnego radzieckiego prawodawstwa. Dlatego też, bardziej adekwatne będzie przyjęcie zapisu „decyzji administracyjnej" oraz „zwolnienia" z aresztu tymczasowego, gdyż oba zjawiska nie miały nic wspólnego z właściwą ścieżką postępowania sądowego.

Nawet jeśli w toku śledztwa oraz dokumentach końcowych pojawiały się oficjalne zarzuty z artykułu 54 KK USRR, oraz decyzje o skierowaniu zgromadzonego materiału „na posiedzenie sądu", to wynikały one jedynie z nieznajomości przez szeregowych funkcjonariuszy NKWD treści rozkazu 00485 lub innych tego rodzaju tajnych dokumentów. Jednoznacznie nie można więc w żadnym razie traktować całego procederu w charakterze normalnego zjawiska, przewidzianego w ówczesnym radzieckim prawodawstwie.

W pracy konsekwentnie używane są pojęcia „radziecki" i „ZSRR", zamiast rusycyzmów „sowiecki" i „ZSRS". W zakresie nazw miejscowości z terenu obwodu kamieniecko-podolskiego zastosowano polski wariant, jedynie w przypadkach, gdzie było to niemożliwe do ustalenia (zmiany nazw poszczególnych wsi na przestrzeni czasu) pozostawiono funkcjonującą wówczas nazwę rosyjską/ukraińską. Podobnie postąpiono w zakresie pisowni imion i nazwisk osób przewijających się w śledztwach, zwłaszcza w przypadkach, gdy ich polska narodowość nie budziła żadnych wątpliwości. Oryginale zapisy po rosyjsku i ukraińsku pozostawiono natomiast w przypisach, gdzie przywołano nazwy konkretnych dokumentów oraz tytuły książek i artykułów naukowych, dotyczących przedmiotowej tematyki. Takie podejście ułatwi bowiem Czytelnikowi odnalezienie tych pozycji w zasobach ukraińskich i rosyjskich bibliotek naukowych (a także zasobach internetowych), co byłoby mocno problematyczne w przypadku zastosowania zapisów w transkrypcji lub transliteracji łacińskiej.

W ostatnim słowie wstępu wypada także wspomnieć o specyfice pracy badawczej z materiałami wytworzonymi przez radzieckie organa bezpieczeństwa państwowego. Wielokrotnie bowiem cechuje je przede wszystkim przerost formy nad treścią, co wynika z mocno rozbudowanych form zapisów w oficjalnej dokumentacji. Dotyczy to zwłaszcza protokołów przesłuchań zarówno samych podejrzanych, jak i wzywanych świadków. Niekiedy na jednej stronie pojawiało się zaledwie kilka pytań, na które udzielano krótkiej odpowiedzi, jednakże zapis przybierał formę zdań wielokrotnie złożonych. Taka sytuacja w znacznym stop-

niu utrudnia historykom właściwą analizę zgromadzonego materiału źródłowego, gdyż wymaga czytania znacznej ilości zapisów (najczęściej dokonywanych odręcznie).

Inną, niemniej ważną, kwestią jest oczywiście treść dokumentów, będąca w znacznej mierze wytworem wyobraźni sporządzających je funkcjonariuszy NKWD. Na przykładzie konkretnych spraw w niniejszej książce niejednokrotnie udowodniono celowe fałszowanie dokumentacji przez śledczych, podobnie jak brakowanie poszczególnych stron z teczek archiwalnych. Na tego rodzaju problemy badawcze zwracali już uwagę historycy ukraińscy[58], dochodząc przy tym do wniosku, że najistotniejsze z punktu widzenia NKWD dokumenty nigdy nie trafiały nawet do archiwów wewnętrznych tej służby, w obawie przed ich późniejszym odnalezieniem. Zjawisko to jest dobrze widoczne również w odniesieniu do – zdawałoby się mało znaczących – materiałów dotyczących śledztw przeciwko zwykłym obywatelom, prowadzonym na głębokiej prowincji.

Niemniej, nie można przy tym jednoznacznie stwierdzić, że wszystkie tego rodzaju dokumenty były fałszowane lub przygotowane zawczasu, a następnie jedynie „legalizowane" poprzez ich podpisanie przez osobę przesłuchiwaną. Wielokrotnie bowiem w zachowanych aktach śledczych znajdują się protokoły zeznań, w których aresztanci stanowczo i konsekwentnie zaprzeczali stawianym im zarzutom. Jak pokazała praktyka, przy tak nieprzejednanej postawie można było uniknąć kary śmierci lub wieloletniego zesłania, uzyskując zwolnienie z tymczasowego aresztu. Tego rodzaju przypadki należały jednak do zdecydowanej mniejszości, gdyż najczęściej początkowe zaprzeczanie osoby zatrzymanej, przeradzało się w całkowite przyznanie się do stawianych zarzutów, na skutek zastosowania tortur fizycznych i psychicznych. O tym jednak nigdy nie znajdziemy choćby najmniejszej wzmianki w oficjalnych dokumentach z epoki.

***

Ukończenie tej książki w przyjętej formie było możliwe dzięki wsparciu wielu osób, którym pragnę w tym miejscu serdecznie podziękować. Ma to szczególne znaczenie, albowiem okres pracy nad tekstem przypadł na czasy zdecydowanie niesprzyjające prowadzeniu normalnej działalności naukowej w archiwach wschodnich. Słowa podziękowania za wielokrotne i długie dyskusje niech przyjmą zatem prof. Nikołaj Iwanow, dr Adam R. Kaczyński, prof. Robert Kuśnierz, prof. Damian K. Markowski, prof. Adam Redzik, dr Tomasz Sommer oraz prof. Henryk Stroński.

58 S. Білокінь, *Масовий терор як засіб державного управління в СРСР*, s. 330.

Dziękuję również wszystkim osobom, jakie spotkałem na wschodnich szlakach badawczych, także Tym, którzy z pewnych względów woleli pozostać anonimowi. Jak się bowiem okazuje, każde, nawet najmniejsze wsparcie, często przynosi zaskakujące rezultaty.

Specjalne podziękowania pragnę złożyć na ręce Jana Malickiego, Dyrektora Studium Europy Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego za wyrażenie zainteresowania przedmiotową tematyką i podjęcie trudu opublikowania niniejszej monografii.